

nösen az olyasfajta szómagyarázatok fölöslegese, mint refrain – refrén, pelengér – pellengér stb. No, de százszor inkább ilyen apró hibák legyenek a jegyzetekben, mint hiányok, felületesen odavetett értelmezések. (Debrecen, 1997, 314 l.)

*

A *Csokonai Könyvtár. Források* című sorozat a közeljövőben egy *Retorikák a humanizmus és a reformáció korából* című kötet megjelentetését ígéri. Kíváncsian várjuk a gyűjteményt, mint ahogyan célszerű lenne a forrásközlést kiterjeszteni a XX. századi magyar irodalom (esetleg történelem, politikai publicisztika) körére is.

FENYŐ ISTVÁN

Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*

Kecskeméti Gábor könyvének főcíme ígéretesen tágas témakört jelöl meg: a régi egyházi írásbeliség egyik legelterjedtebb műfajának, a prédikációnak a vizsgálatát tűzi ki célul, nyilvánvalóan a szövegeket kialakító retorikai rendszerekkel történő szembesítés révén, s abban a reményben, hogy általánosabb irodalomtörténeti tanulságok is megfogalmazhatók lesznek a tüzetes elemzések eredményeképpen. Az alcím már szűkít és pontosabban is meghatározza a vizsgálandó szövegtörzset: eszerint egy évszázad magyar nyelvű halotti prédikációit veszi számba a monográfia, s innen kívánja a szélesebb érvényű műfajspecifikus, retorika- és irodalomtörténeti megállapításokat megtenni.

Az értekezés hat nagy fejezetre tagolódik, s ezek mindegyike más-más nézőpontból szemléli anyagát s veti fel az abból adódó kérdéseket. A *Bevezetés* adja meg azokat a koordinátákat, amelyek között a vizsgálat mozog. Először is a témaválasztást indokolja a szerző (I. 1.). Joggal emeli ki, hogy a magyar kutatás kevés figyelemre méltatta a XVII. századi prédikáció műfajának azt a speciális változatát, amely a magyarországi egyházi írásbeliségnek jelentős hányadát tette ki, ugyanakkor viszont a nemzetközi művelődéstörténet az elmúlt egy-két évtizedben igen sokrétűen kamatoztatta a halotti prédikációk által kínált tanulságokat. Az ilyen funkciójú szövegek elterjedtségét érzékelteti a Marburgban felállított kutatóintézet statisztikája, amely szerint a XVI–XVIII. század németországi nyomtatott halotti beszédeinek száma mintegy 250 000-re tehető, így elterjedtsége miatt ez a műfaj tekinthető a legnagyobb hatású mentalitásformáló tényezőnek a barokk korban. A számszerű adatok ismeretében érthető, hogy különösen az idevágó német szakirodalom gazdagsága imponáló, s Kecskemétiinek köszönhető, hogy – Tarnai Andor kezdeményezése nyomán – erre a magyar kutatás figyelmét ráirányította.

A bevezető fejezet további vizsgálati szempontokat is tisztáz. Arra utal többek között, hogy a szerző az „irodalomalkotó, illetőleg az irodalmi alkotás számára keretet

adó kompetenciák birtoklását és működtetését kíséri nyomon, e kompetenciák talán legfontosabbikaként és a rendszerszerű működésüket megalapozóként elsőként a retorikaira kérdezve rá” (24.). Eszerint bizonyos (szűkebb értelemben vett) irodalom-szociológiai nézőpont is érvényesül tehát a szövegek megközelítésében, viszont sokkal erőteljesebb a retorikatörténeti szempont jelenléte, amelyhez ismét csak szilárd támpontot nyújtott a szerző számára az utóbbi időben Európa-szerte nagy ütemben fejlődő és igencsak terebélyesedő szakirodalom. Ennek megfelelően Kecskeméti Gábor a különféle felekezetű és típusú temetési szónoklatok textusainak korpuszát mint működő retorikai rendszert tekinti, s ezáltal a retorikatörténet számára is fontosakká válnak megállapításai.

Ami a téma forrásadottságait illeti, világos és elfogadható a szerző álláspontja (I. 5.), mely szerint csak a nyomtatott anyagot vonta be vizsgálódási körébe. Nem mintha a kéziratok halotti beszédek jellege különbözne a kinyomtatottakétól, s valami külön kategóriába tartozóknak kellene vagy lehetne őket tekinteni. Azt viszont mégiscsak fel kell tételeznünk, hogy a legjelentősebbeket (a halotti szónoklatok javát) nyomdába adták, s azokat sokszorosították nyomtatott formában, amelyek leginkább reprezentálták a műfajt. Kivételek természetesen voltak, ezek feltárása és közreadása tovább árnyalhatja majd azt az összképet, amely Kecskeméti vizsgálódásai nyomán meglehetősen határozott kontúrokkal rajzolódott ki s megbízható alapot teremtett a műfaj kultúrtörténeti kontextusának megteremtéséhez, magyarországi helyzetének megvilágításához.

Első olvasásra meglepő és elgondolkodtató a szerző statisztikája, amely kimutatja, hogy a vizsgált anyag mintegy nyolcvanöt százaléka református, s csak körülbelül tíz százalék a katolikus szerzőtől származó, az evangélikus és unitárius beszédek száma pedig gyakorlatilag elhanyagolható. Ennek megfelelően az elemzések túlnyomó részében a „17. századi protestáns diskurzusról” esik szó, a katolikus szövegek inkább csak kontrollanyagként szerepelnek. A szerzővel egyetértve jelezzük, hogy minden valószínűség szerint a szentekről szóló, igen nagy bőséggel sorjázó katolikus prédikációk (*de sanctis*) töltötték be azt a helyet a barokk kori egyházi reprezentáció igényeinek kielégítésében, amelyet a halotti beszédek vállaltak fel a protestáns egyházon belül.

A második fejezet a Bacon és Descartes elvei nyomán kibontakozó – Howell által „új retorikának” nevezett – kommunikációs módszer érvényesülésének kérdését veti fel a magyar protestáns prédikációs gyakorlatot illetően. Eredeti és újszerű Kecskeméti Gábor válasza. Eszerint az egyszerűsége, populáris beszédmódra törekvés még korántsem tekinthető barokkellenes tendenciának, a karteziánus háttérű elméletek is végső soron „a propaganda, meggyőzés, elhíttetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt” (53.), s ezzel az ilyen szövegek is „barokkhoz tartozásukat” bizonyítják. Ha pedig ez így van, akkor – fűzhetjük hozzá most már a magunk számára levonható tanulságot – nem érvényes a továbbiakban a dekoratív katolikus barokk prédikációk és a dísztelenebb, szürkébb, racionálisabb protestáns beszédmód szembeállítás, mivel mindkét fél törekvései mögött azonos mentalitás húzódott meg: a kommunikációs lehetőségek hatásosságába vetett hit, a meggyőződést eredményező előadásmód produkálása, a konfesszionális propaganda retorikai eljárásokkal történő erősítése. Csupán az alkalmazásban, a gyakorlatban volt eltérés, ez viszont (Kecskeméti fejtegetéseinek értelmében) nem kérdő-

jelezi meg a protestáns szövegalkotó eljárásoknak, az „új retorikának” a tágabb értelemben felfogott barokk kultúrkörhöz kapcsolódását.

A harmadik fejezet (*A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai*) talán túlzás nélkül nevezhető a fejtegetések egyik alappilléérének. Rendszerező műfaj történeti áttekintését kapjuk itt az egyházi beszédnek, kezdve a kora középkori homiliától a skolasztikus sermón át a humanista oráció hatására létrejött új típusú szónoklatokig, a tanító célzatú protestáns *conció* kialakulásáig. A fejlődésben fordulópontot jelentett a XIV. század legvégén (a Pier Paolo Vergerio által írt szövegekben) a klasszikus retorika humanista újrafelfedezése és összekapcsolódása a középkori beszéd tradíciójával, így természetes módon felmerült az a kíváncsi, hogy a keresztény műfaj az antik retorika valamely *genusa* alá besoroltassék. Az ókori *laudatio funebris* és a középkori *ars praedicandi* előírásai a pápai udvar 1455–1534 között rendezett gyászszertartásaira készült beszédekben ötvöződtek, ekkoriban fogalmazódott meg a halotti prédikációk retorikus szerkesztettségének igénye. A klasszikus beszédnemek (*genus demonstrativum, iudiciale, deliberativum*) mellé a reformáció teremtette meg az oktató beszédnemet (*genus didascalicum*), amely azután kisebb-nagyobb hangsúlyváltozásokkal az egész konfesszionális korszakra jellemzővé vált. A melanchthoni indíttatású protestáns szónoki elmélet nagy súlyt helyezett az antik-humanista, illetve a reformatori gyökerű szemlélet elemeinek szintetizálására, olyannyira, hogy még a bibliai exegetikában is nagy szerepet juttatott a retorikának (erről részletesen szolt Imre Mihály, *Credo*, 1997, 3–4. sz., 29–37.).

Mint Kecskeméti fejtegetéseiből kitűnik, ettől az időponttól vált a prédikációtörténet retorikatörténeti érdekességűvé, ezt követően mind a halotti beszédek, mind az általános prédikációszerzési gyakorlat elméleti tudatoságú műveletté vált, a szövegek a retorikai kézikönyvek regulái és útmutatásai alapján jöttek létre. A továbbiakban Kecskeméti Gábor a protestáns ortodoxiák közlési rendszerét, a puritán prédikációszményt, valamint a katolikus elvek érvényesülését vizsgálja egyrészt a kiterjedt nemzetközi szakirodalom, másrészt hazai szövegpéldák alapján.

A negyedik fejezet ismeretelméleti és kommunikációelméleti irányultságú megfigyeléseket tartalmaz, bemutatja az emberi tudás performáltságáról kialakult, történelmileg és földrajzilag változó nézeteket, a racionalizmus és empirizmus változatait, azokat a felismeréseket, amelyek *res* és *verba* különbségét regisztrálják. A prédikációkban közölt állítások igazságtartalmát illetően ugyanis köztudottan számos vita zajlott le a XVII. század folyamán mind interkonfesszionális szinten, mind az egyes felekezeten belül, s ezek a nézetek is befolyásolták a prédikációszerzés gyakorlatát. E ponton a szerző Alvinci Péter véleményét idézi a tudományos gondolkodás korlátairól, világi tudás és teológia kettősségéről (130–131.), amihez viszont hozzátehetjük, hogy a Kassa prédikátorához teljességgel hasonló nézetet vallott nagy ellenfele, Pázmány is, aki erről így vélekedett: „Noha azért a világi tudományokban és Mathematica Demonstratiókban sok igazságokat nyilván világos okoskodásokkal tudhatunk, úgy hogy aki erejét a bizonyságoknak érti, lehetetlen, hogy azokat el ne hidgye; de amit hittel vallunk, azt nem látásból vagy emberi okosság tanításából tudgyuk, hanem Isten szaván és bizonyásgtételén építtyük...” (PÖM VII, 515.)

Hit és tudomány kettősségét tehát egyaránt hirdették protestáns és katolikus oldalon, mindkét fél úgy vélte, hogy a világi tudás értékes, de korlátozott, a materiális vi-

lág empirikusan csak részben ismerhető meg, az abszolút bizonyosság emberi ésszel, világi tudományossággal nem érhető el.

„A tudott és kimondott dolgok” közötti különbség tudatosodása érezhető nehézséget okozott a halotti búcsúbeszédek szerzőinek is, ez a feszültség nem kis mértékben meghatározta a protestáns halotti beszéd kommunikációs helyzetét a XVII. században. Mindez már a könyv ötödik fejezetének tárgya, itt kerül sor a *prédikáció* és az *oráció* műfaji elkülönítésére is. A szerző szerint: „Míg a halotti prédikáció a gyülekezet valamennyi tagját megillette, halotti orációt, azaz világi szónoklatot csak az előkelők temetésén volt szokás tartani. Valamennyi retorikai kézikönyv a *genus demonstrativum*hoz sorolja ezt a műfajt, természetesen megengedve, sőt javasolva, hogy a *hypothesis* tárgyalása a *thesis*re tett kitérőkkel egészüljön ki, amelyeket persze a *genus didascalicum* előírásainak megfelelően kell elkészíteni” (162.). Kecskeméti itt a magyarországi gyakorlatból a Georgius Beckher nevével kiadott (valójában a jezsuita Michael Radau által összeállított) *Orator Extemporaneus* (Várad, 1656) álláspontját említi példaként, többek között ez a könyv is utalt arra az alkalmazkodási kényszerre, amelyet a temetési ceremónián jelen lévő család és egyéb világi hatalmasságok tekintélye idézett elő. Ebből adódik a szerzői következtetés, mely szerint „mivel abszolút igazság közlésének követelményéről nincs szó a világi szónoklat esetében, a szónok csakugyan választhat olyan invenciós módszereket, hogy beszéde valóban a reprezentációs igény megkövetelte relatív igazságok elhitetésére legyen alkalmas” (163.). A világi halotti beszéd tehát a reprezentációs igényekhez alkalmazkodva alakította át az igazságot, míg az egyházi homília a temetési alkalmat is arra használta, hogy az abszolút érvényű isteni igazságokat közvetítse s ezáltal tanítson. Így tehát „a világi szónok is, a prédikátor is teszi a dolgát: az egyik a valóság tényeinek finom átalakításával elhítt, meggyőz, befolyásol, a másik kétségbevonhatatlan igazságokat megmásíthatatlanul közölve tanít és a belőlük következő feltétlen erkölcsi elvek követésére buzdít” (168.).

E magyarázathoz e helyütt legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a szónok rendelkezésére álló *materia* kettős jellege többé-kevésbé a szónoklatban valamennyi korszakában megmutatkozott, s így szinte természetes, hogy a régi magyar halotti beszédek szerzőinek és temetési szónokainak is a prédikáció és oráció határán állva kellett nemegyszer kényes és nehéz feladatokat megoldaniuk. Jelen értekezésnek nagy érdeme, hogy ennek a dilemmának feloldási lehetőségeibe nyújt betekintést, s az *evitatio*, *distinctio*, *inconvenientia*, *variatio*, *exemplum-teremtés*, *mitisatio* és *vituperatio* eseteit szemléletes szövegillusztrációkkal mutatja be. Mindennek figyelembevételére a prédikációk irodalomtörténeti kontextusban történő elhelyezése során a későbbiekben nemcsak hasznos, hanem elkerülhetetlen lesz.

A hatodik fejezet a *Kitekintés*, amely több summázó megállapítás mellett példák alapján bemutatja a halotti beszédek történeti forrásként való működését is, s utal arra a szerepre, amelyet e műfaj a történeti köztudat megkonstruálásában játszott. A történeti személyiségek ábrázolásában, az események interpretálásában, a nemzeti sors értelmezésében, múlt és jelen képeinek megrajzolásában igen nagy hatással működtek közre a prédikációk, az általuk közvetített eszmék igen széles recepciós bázisra számíthattak. Különösen a dicső múlt (Szent István, Mátyás király, majd később a jeles erdélyi fejedelmek, Bocskai, Bethlen s az öregebb Rákóczi György) gyakori emlegetése, exemplumként történő alkalmazása volt alakító hatással a magyar történeti

tudat és önértelmezés kialakulására. Joggal utal arra a szerző, hogy az ilyenfajta eszmetörténeti tanulságok valamelyest is rendszeres feltérképezése további érdemleges feladatot jelent s a múlt megismeréséhez máshonnan nem pótolható tanulságokat tud szolgáltatni.

A *Kitekintés* zárópasszusa az elméleti tanulságok összegzésére vállalkozik. Miután a szerző egy irodalomfolyamat működését mutatta be részletes elemzéssel, igen figyelemreméltó distinkciót tesz az *irodalom* fogalmának a hazai gyakorlatban következetlen, differenciálatlan használatát illetően. Kazinczy Ferenc és Bessenyei György szavait idézve mutat rá a magyar nyelvű fogalomhasználat kettősségére. Míg ugyanis az előbbi a *literatura* terminuson az „imaginatív irodalmat” értette, addig az utóbbi az írott szellemi produktumok összességére gondolt, amikor irodalomról beszélt. E kettősség mindmáig él nyelvhasználatunkban, s nemritkán idéz elő félreértéseket, vitákat. A Szili József könyvében (*Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., 1993) exponált problémakörhöz kapcsolódva Kecskeméti Gábor is arra az álláspontra helyezkedik, amely szerint az irodalom fogalmának nem történeti fejlődését vagy rétegződését célszerű hangsúlyozni, hanem sokkal inkább párhuzamosan futó irodalmi folyamatokról lehet beszélni, e folyamatok ugyanis „különböző ontológiai tárgyakra terjednek ki” (243.), ilyen értelemben az irodalom fogalmának pluralitását kell tudomásul vennünk. Egyetértéssel idézhetjük a könyv zárómondatát, amely szerint „az itt tárgyalt irodalomfolyamat esetében indokolatlannak és felettébb problematikusnak mutatkozik többek között az irodalmi megértésnek az esztétikai megértésnek, az irodalmi tapasztalatnak az esztétikai tapasztalattal való azonosítása” (243.). Fontos figyelmeztetés ez, amely nyilván még további eszmeccserékre fog alkalmat adni, de egyben tisztázását is jelentheti annak a terminológiai zavarnak, amely a fogalom körül jelenleg is érezhető. Ez természetesen nemcsak magyar probléma, a latin szavak (*litteratura, litterae*) német, angol, olasz, francia nyelvű újkori alakváltozatai is hordozzák azt az ellentmondást, amely a magyar kifejezést terheli.

Kecskeméti monográfiája a halotti prédikációk vizsgálatát tűzte ki célul, azonban megfigyeléseinek nagy többsége túlmutat a műfaj határain s a teljes prédikációirodalomra is érvényesíthető. Ez egyfelől érdem és nyereség, másfelől azonban olykor el is bizonytalanítja az olvasót, mivel nem minden esetben egyértelmű, hogy a megállapítások csupán a halotti beszédekre avagy a műfaj minden darabjára vonatkozathatók-e. Az viszont bizonyos, hogy kora újkori prédikációkról, különösen pedig halotti búcsúztatókról Kecskeméti megállapításainak ismerete, mérlegelése és hasznosítása nélkül nem lehet érvényes megállapítást tenni a jövőben.

Az értekezést impozáns méretű bibliográfia egészíti ki, ebben különösen szembeötlő a német és angol szakirodalom igen erős jelenléte. Ezt kellőképpen indokolja, hogy a magyar kutatók előtt nagyrészt ismeretlen (s mindmáig jórészt hozzáférhetetlen) szaktanulmányokról van szó, s ezek ismeretében a hazai kutatás horizontja jelentékeny mértékben kiszélesedhet. Ez egyfelől természetesen hasznos előrelépés, másfelől viszont nem lenne jó, ha a hazai szövegek feltárása és megszólaltatása csökkenne vagy korlátozódna a külföldi szakirodalom árnyékában. Kecskeméti Gábor többnyire jó arányérzékkel ágyazza be a nemzetközi kutatási eredmények kontextusába a magyar jelenségeket, csupán néhány helyen érezzük úgy, hogy a magyar szakirodalom háttérbe szorult. Ilyen eset például Bodonhelyi József műve (*Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942), amely a névmutatóban

sem szerepel, holott – régisége ellenére is – mindmáig érvényes mondandója van a magyarországi puritanizmusról, több megfigyelése ma is hasznosítható s az általa tárgyalt XVII. századi prédikációszerzők idézésével tovább árnyalható a puritanizmusról rajzolt kép.

A további kutatás számára felbecsülhetetlen értékű a függelékben közreadott adattár, amely 103 halotti beszéd valamennyi fontos adatát tartalmazza kronológiai rendben (RMNY és RMK-szám, szerző, cím, kiadás helye, éve, a halott neve, felekezete, társadalmi helyzete, életkora, a róla szóló beszédek száma stb.). A nyomtatványok megjelenési rendjét grafikon is szemlélteti (292.).

Az értekezés egyértelműen jelzi, hogy szerzője sikerrel követi azt a kutatói irányt és magatartást, amelyet Tarnai Andor képviselt. Az impozáns méretű külföldi szakirodalom használata mellett is mindig világos és jól követhető marad értelmezői nyelve, e téren is követve egykori mesterének stílusát. Külön is említést érdemel az a kiadói gondosság, amelynek segítségével elkerülhetőnek bizonyultak a sajtóhibák.

A könyv eredményeinek tömör summázatát teljesen indokoltan adja közre a szakosnál valamivel bősegebb német nyelvű összefoglalás, hiszen főként a német szakirodalom szentelt különös figyelmet a téma kutatásának, s Kecskeméti fejtegetései nemzetközi vonatkozásban is hoztak új eredményeket. Érdemes ugyanis külföldi szakmai fórumok előtt is tudatosítanunk, hogy a magyar nyelvű nyomtatott halotti beszéd a Kárpát-medence jelentékeny konfesszionális tradíciókra épült egyházi kultúrájának egyik értékes műfaja, információkban különösen gazdag forrásanyaga, nemritkán szubtilis finomságokat is felvonultató, európai kontextusban is figyelemre méltó produktuma, amely egyben a barokk kori, sokfelekezetű magyar egyházi műveltségnek és reprezentációnak szerves része, jellegzetes mentalitásformáló tényezője volt a korai újkorban.

(Bp., Universitas Kiadó, 1998, 326 l. [Historia Litteraria 5.]

BITSKEY ISTVÁN

A legújabb Berzsenyi-szövegkiadásról (*Berzsenyi Dániel: Verseik*)

A *Matúra Klasszikusok* sorozat huszonhetedik darabjaként jelent meg az a Berzsenyi-verseket tartalmazó kötet, amelyet Onder Csaba szerkesztett. A felvilágosodás és a korai romantika magyar irodalmából e kiadvány a sorozatban a negyedik, a Kerényi Ferenc *Bánk bán*-kiadás, a Debreczeni Attila szerkesztette *Lilla* és Szabó G. Zoltán *Kölcssey-könyve* után.

A Berzsenyi-kötet követi a sorozat előző könyveiben megszokottá vált struktúrát, ami erénye, hiszen így megkönnyíti az olvasó tájékozódását. (A sorozat könyveit a középiskolai oktatásban sűrűn használják, átláthatóságuk ezért is fontos.) A munka három nagy részre tagolódik, ezek pedig további alfejezetekre oszlanak. Az *Előszó* elsősorban filológiai kérdéseket vet fel, utána az *Életrajzi vázlat* következik, majd Berzsenyi kötetkompozíciójának történeti változásait és az értelmezés alapkérdéseit vizsgálja a szerkesztő, végül egy lehetséges kötetértelmezést olvashatunk a munka